

**TURKISTONDA PAXTA YAKKAHOKIMLIGINING SHAKLLANISHI VA UNING
O‘ZBEKISTON ATROF-MUHIT HOLATI TARIXIDAGI UZOQ MUDDATLI
OQIBATLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkistonda paxtachilikning tarixiy ildizlari, Rossiya imperiyasining paxta xomashyosiga bo‘lgan ehtiyojining ortishi, Amerika paxta navlarining joriy etilishi va natijada paxta yakkahokimligining shakllanish jarayoni tarixiy manbalar hamda ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda paxtachilikning qadimgi va o‘rta asrlardagi xo‘jalik hayotidagi o‘rni, XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonning Rossiya sanoati uchun xomashyo bazasiga aylantirilishi, mahalliy navlarning bozor talabiga mos bo‘lmagan deb baholanishi, sug‘oriladigan yerlarning paxtachilik foydasiga qayta taqsimlanishi va dehqon xo‘jaliklarining iqtisodiy qaramlashuvi yoritiladi. Maqolada paxta maydonlarining kengayishi oziq-ovqat ekinlari ulushining qisqarishi, yer-suv resurslariga bosimning kuchayishi va keyingi davrlardagi ekologik nomutanosibliklar uchun tarixiy zamin yaratgani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Turkiston, paxtachilik, paxta yakkahokimligi, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik siyosati, Amerika paxta navlari, sug‘orma dehqonchilik, agrar siyosat, atrof-muhit tarixi, Orolbo‘yi.

**THE FORMATION OF THE COTTON MONOPOLY IN TURKESTAN AND ITS
LONG-TERM CONSEQUENCES IN THE HISTORY OF UZBEKISTAN'S
ENVIRONMENT**

Annotation. This article analyzes the historical roots of cotton cultivation in Turkestan, the growing demand of the Russian Empire for cotton raw materials, the introduction of American cotton varieties, and the formation of cotton monoculture on the basis of historical sources and scholarly literature. The study examines the role of cotton in the economic life of ancient and medieval periods, the transformation of Turkestan into a raw-material base for Russian industry in the second half of the nineteenth century, the displacement of local cotton varieties by market-oriented standards, the redistribution of irrigated lands in favor of cotton, and the economic dependency of peasant households. The article argues that the expansion of cotton fields reduced the share of food crops, intensified pressure on land and water resources, and created a historical foundation for later ecological imbalances.

Keywords: Turkestan, cotton cultivation, cotton monoculture, Russian Empire, colonial policy, American cotton varieties, irrigated agriculture, agrarian policy, environmental history, Aral Sea region.

**ФОРМИРОВАНИЕ МОНОПОЛИИ ХЛОПКА В ТУРКЕСТАНЕ И ЕЕ
ДОЛГОСРОЧНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ В ИСТОРИИ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ
УЗБЕКИСТАНА**

Аннотация. В статье на основе исторических источников и научной литературы анализируются исторические корни хлопководства в Туркестане, рост потребности Российской империи в хлопковом сырье, внедрение американских сортов хлопка и, как следствие, процесс формирования монополии хлопка. В исследовании освещается роль хлопководства в хозяйственной жизни античности и средневековья, превращение Туркестана во второй половине XIX века в сырьевую базу для российской промышленности, оценка местных сортов как не отвечающих рыночному спросу, перераспределение

орошаемых земель в пользу хлопководства, экономическая зависимость крестьянских хозяйств. В статье утверждается, что расширение хлопковых полей создало историческую основу для сокращения доли продовольственных культур, возросшего давления на земельные и водные ресурсы и экологического дисбаланса в более поздние периоды.

Ключевые слова: Туркестан, хлопководство, хлопковая монополия, Российская империя, колониальная политика, американские сорта хлопка, орошаемое земледелие, аграрная политика, экологическая история, Приаралье.

Kirish. Turkiston hududida paxtachilik mustamlaka davrida vujudga kelgan hodisa emas, balki sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik va mintaqalararo savdo munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan uzoq tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Qadimgi va o'rta asr manbalari paxtaning mintaqa xo'jalik hayotida erta shakllanganini, Buxoro, Xorazm va Farg'ona kabi vohalarda esa u to'qimachilikning tayanch xomashyolaridan biriga aylanganini ko'rsatadi. XVI-XVII asrlarga kelib paxta tolasi, yigirilgan ip va gazlamalar tashqi savdo aylanmasiga ham faol kirib bordi. Demak, Rossiya imperiyasining Turkiston paxtasiga qiziqishi XIX asrda birdan paydo bo'lmagan, balki avval shakllangan agrar va savdo zaminiga tayangan.

XIX asrning ikkinchi yarmida vaziyat sifat jihatdan o'zgardi. Rossiya to'qimachilik sanoatining xomashyo ehtiyoji kuchaydi, Amerika fuqarolar urushi esa jahon paxta bozorida keskin uzilish keltirib chiqardi. Ana shu sharoitda Turkiston imperiya uchun oddiy chegara hududi emas, balki paxta yetishtirishga mos tabiiy-iqlim sharoitiga ega, tayyor sug'orma dehqonchilik tizimi mavjud bo'lgan agrar makon sifatida baholandi. Rossiya tomonidan Amerika paxta navlarining joriy etilishi, paxta maydonlarining kengaytirilishi va sug'oriladigan yerlarning eksportbop ekin foydasiga qayta taqsimlanishi Turkiston xo'jalik tuzilmasini tubdan o'zgartirdi. Natijada paxta mahalliy xo'jalikning oddiy tarkibiy qismidan mustamlaka iqtisodiyotining tayanch tarmog'iga aylandi.

Muammoning dolzarbligi shundaki, paxta yakkahokimligi faqat agrar-iqtisodiy hodisa bo'lmagan. U oziq-ovqat ekinlari ulushining qisqarishi, yer-suv resurslarining biryoqlama safarbar etilishi, dehqon xo'jaliklarining qarz va vositachilik tizimi orqali qaramlashuvi hamda keyingi ekologik tangliklar uchun tarixiy zamin yaratgan. Chor davrida bu jarayonning strukturaviy asoslari shakllangan bo'lsa, sovet bosqichida irrigatsiya ekspansiyasi, agroximik yuklama va majburiy mehnat orqali uning oqibatlari yanada keskinlashdi. Shuning uchun Turkistonda paxta yakkahokimligining shakllanishini tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik jihatdan kompleks o'rganish O'zbekiston atrof-muhit holati tarixining uzoq muddatli ildizlarini ochishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Turkiston hududida paxta yetishtirish mustamlaka davrida paydo bo'lgan hodisa emas, balki sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik va mintaqalararo savdo taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan uzoq tarixiy jarayondir. Qadimgi Farg'ona Xitoy bilan erta davrlardanoq aloqada bo'lgan o'lka sifatida tavsiflanadi; arxeologik topilmalarda xitoy tangalari, oynalari va matolarining ko'pligi vodiyning miloddan avvalgi davrlardayoq dehqonchilik hamda to'qimachilik bilan bog'langan iqtisodiy makon bo'lganini ko'rsatadi. So'nggi arxeobotanik tadqiqotlar esa paxtaning Markaziy Osiyoda ancha erta mahalliyashtirilganini yanada aniqroq ko'rsatdi: Qoraqalpog'iston hududidagi Qoratepa yodgorligidan milodiy 300-500 yillarga oid uy-ro'zg'or qatlamlarida paxta urug'lari topilgan va bu topilmalar mo'tadil iqlimli Yevrosiyoda paxta yetishtirilgan eng qadimgi dalillardan biri sifatida baholanmoqda. Buxoro vohasida olib borilgan yangi arxeobotanik izlanishlarda esa III-IV asrlarga oid qatlamlardan ko'mirlangan paxta urug'lari aniqlanib, paxtani qayta ishlash jarayoni shu davrning o'zida mavjud bo'lgani ko'rsatildi. Bu holat paxtaning Turkiston iqtisodiy hayotida tasodifiy ekin emas, balki hunarmandchilik va bozor uchun ishlaydigan mahsulot sifatida erta shakllanganini bildiradi.

O'rta asrlarga kelib paxta Turkistonning ayrim vohalarida to'qimachilikning tayanch xomashyolaridan biriga aylandi. Buxoro va Xorazmda paxta to'qimachilik ishlab chiqarishining asosiy negizlaridan biri bo'lgan; Narshaxiy Buxorodagi "Bayt ul-tiroz" faoliyatini tilga oladi,

34 Zandana matolari esa Iroq, Fors, Kirmon va Hindistonga chiqarilgan. Buxoro matolari Suriya, Misr va hatto Rim bozorlariga yetib borgani haqidagi ma'lumotlar paxta mahsulotlari ichki ehtiyoj doirasidan ancha oldin chiqib ketganini ko'rsatadi. Buxoro vohasining o'zida kamida o'n ikki yirik kanal mavjud bo'lgani haqidagi ma'lumot paxtachilikning tabiiy emas, irrigatsiyaga tayangan ishlab chiqarish tizimi sifatida rivojlanganini ko'rsatadi. Demak, Turkistonda paxtachilikning tarixiy taraqqiyoti yer-suv resurslaridan murakkab foydalanish, voha dehqonchiligi va shaharlardagi hunarmandchilik markazlari bilan bog'liq bo'lgan. Aynan shu uzoq tarixiy asos keyinchalik paxtaning eksportbop xomashyoga aylanishini osonlashtirdi.

XVI-XVII asrlarda bu jarayon yangi bosqichga o'tdi. Rossiya Astraxanni egallagach Volga yo'li orqali Osiyo bilan muntazam savdo tarmog'i shakllandi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, Rossiya XVI asrdan boshlab Markaziy Osiyo va Forsdan paxta gazlamalarini import qilgan, Astraxanda ularni bo'yash va bezash tajribasini o'zlashtirgan. Buxoro bilan Rossiya o'rtasida XVI-XIX asrlarda uch asosiy savdo yo'li ishlagan: G'arbiy Sibir yo'li, Kaspiy-Astraxan yo'li va Ural-Orenburg yo'li. Bu savdo almashinuvida paxta tolasi, yigirilgan ip va tayyor gazlamalar muhim o'rin tutgan. Demak, Rossiyaning Turkiston paxtasiga qiziqishi XIX asrda birdan paydo bo'lmagan; uning iqtisodiy ildizi ancha avval shakllangan edi. XIX asr ikkinchi yarmida bu qiziqish sanoat ehtiyoji bilan qo'shilib, paxtani oddiy agrar mahsulotdan mustamlakachilik strategiyasining tayanch obyektiga aylantirdi. 1991-2025 yillardagi atrof-muhit muammolarini to'liq tushunish uchun paxta yakkahokimligining faqat sovet davrini emas, uning qadimgi agrar ildizlari, o'rta asr savdo tarmoqlari va mustamlaka davrida yuz bergan keskin transformatsiyasini bir butun tarixiy zanjir sifatida tahlil qilish zarur.

Rossiya imperiyasining Turkiston paxtasiga qiziqishi tasodifiy hodisa emas edi. XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asr boshlaridayoq Rossiya to'qimachilik sanoati paxta xomashyosiga ehtiyoj sezgan, biroq imperiyaning asosiy hududlarida iqlim va tabiiy-geografik sharoit paxtani barqaror yetishtirish uchun qulay bo'lmagan. Shu bois Rossiya avval Markaziy Osiyo va Forsdan paxta matolari hamda ip-kalava olib kelgan, keyinroq esa o'zining rivojlanayotgan to'qimachilik sanoatini tashqi xomashyo hisobiga ta'minlashga majbur bo'lgan; siz yuborgan matndagi general-gubernatorning sovuq tufayli paxta to'liq pishmaganini bildirgan xabari ham bu urinishlarning amaliy natija bermaganini ko'rsatadi. Demak, Rossiya uchun Turkiston oddiy chegaradosh hudud emas, balki tabiiy-iqlim jihatidan paxta yetishtirishga mos, tayyor sug'orma dehqonchilik tajribasiga ega agrar makon sifatida ko'rilgan.

Bu qiziqish 1861-1865 yillardagi Amerika fuqarolar urushi davrida keskin kuchaydi. XIX asrda Rossiya to'qimachilik sanoati xomashyoning muhim qismini AQShdan olgan edi; urush boshlangach yuzaga kelgan jahon "paxta inqirozi" Rossiya bozoriga ham og'ir zarba berdi. Tadqiqotlarda fuqarolar urushi yillarida Moskva sanoatchilari Markaziy Osiyoda paxta yetishtirishni kengaytirish masalasini muhokama qilgani, 1860-1863 yillarda Rossiyadagi 57 to'qimachilik kompaniyasidan 22 tasi yopilgani qayd etiladi. Siz yuborgan matnda ham bir pud paxta narxi 4-5 baravar oshgani, 1862 yilda 1 802 ming, 1863 yilda 2 903 ming, 1864 yilda 6 514 ming qiymatdagi o'zbek paxtasi Rossiyaga olib kirilgani ko'rsatilgan; bu raqamlar Turkiston paxtasining Rossiya sanoati uchun favqulodda ahamiyat kasb eta boshlaganini bildiradi. Shunday qilib, Amerika bozorida uzilish Rossiya hukmron doiralari Turkistonni xomashyo bazasi sifatida o'zlashtirish zarurligini yanada aniq ko'rsatib berdi.

Biroq Turkistonning bosib olinishi faqat paxta tanqisligi bilan izohlanmaydi. Zamonaviy tarixshunoslikda Rossiyaning Markaziy Osiyoga yurishlari harbiy-strategik xavfsizlik, janubiy chegaralarni "tabiiy" chiziqlar bo'yicha mustahkamlash, Buxoro va Qo'qon ustidan siyosiy nazorat o'rnatish, Britaniya ta'sirini cheklash va mintaqani imperiya bozoriga bog'lash kabi omillar bilan birga tahlil qilinadi. Hatto ayrim tadqiqotchilar paxta narxlaridagi keskin ko'tarilish rus qo'shinlari Toshkentdan janubroqqa siljigan paytga kelib biroz yumshaganini ko'rsatadi; demak, "Rossiya Turkistonni faqat paxta uchun bosib oldi" degan hukm ilmiy jihatdan tor. To'g'ri xulosa shuki, bosqinning sabablari ko'p omilli bo'lgan, ammo bosqindan keyin Turkiston iqtisodiyotini qayta tashkil etishda paxta hal qiluvchi o'rin egallagan. Aynan shu davrdan e'tiboran Rossiya Turkistonni o'z sanoati uchun arzon xomashyo yetkazib beruvchi agrar mustamlakaga

aylantirdi, irrigatsiya maydonlarini kengaytirdi va 1880-yillardan Amerika navli paxtani joriy etish orqali paxtachilikni eksportga yo'naltirilgan tizimga aylantirdi.

Shu asosda Rossiya imperiyasining Turkiston paxtasiga qiziqishi ichki tajribalar muvaffaqiyatsizligi, rivojlanayotgan to'qimachilik sanoatining xomashyo ehtiyoji va Amerika fuqarolar urushi davrida yuzaga kelgan paxta inqirozi bilan keskin kuchaydi; bosqin faqat iqtisodiy sababga tayanmagan bo'lsa-da, Turkistonning keyingi mustamlakachilik qayta qurilishida paxta omili hal qiluvchi iqtisodiy mazmun kasb etdi. Shu sababli Turkistonning bosib olinishi harbiy-siyosiy ekspansiya bo'lishi bilan birga, Rossiya sanoat kapitalini arzon va sifatli paxta xomashyosi bilan ta'minlashga qaratilgan mustamlakachilik loyihasi sifatida ham baholanishi lozim.

XIX asr o'rtalarigacha Turkiston paxtachiligida asosan mahalliy, qisqa tolali navlar ustun bo'lgan. Ilmiy adabiyotlarda bu navlar "Osiyo g'o'zasi" guruhi bilan bog'lanadi; ular qurg'oqchil va issiq iqlimga moslashgan, hosildorligi nisbatan past, chanoqlari mayda va ko'pincha to'liq ochilmaydigan, tolasi esa odatda 17-25 mm atrofida bo'lgan navlar sifatida tavsiflanadi. Shu manbalarda Xiva g'o'zasi Toshkentnikiga nisbatan mayinroq va ipakdek tola bergani qayd etiladi. Manbalarda "malla paxta", "qora paxta", "qizil paxta" singari mahalliy navlar, Xiva paxtasining yumshoqligi, Buxoro paxtasining esa nisbatan sifatliroq va uzunroq tolaga egaligi ko'rsatiladi. Bu holat mahalliy paxtachilikning voha dehqonchiligining ekologik sharoiti va an'anaviy xo'jalik tajribasiga mos ravishda rivojlanganini anglatadi.

Rossiya bosqinidan keyin paxta navlarini baholash mezoni tubdan o'zgardi. Endi asosiy mezon mahalliy agroekologik barqarorlik emas, balki imperiya to'qimachilik sanoatining xomashyo talabi, ya'ni ko'proq hosil, bozorbop tola va tashqi savdoga qulay navlarni kengaytirish edi. Markaziy Osiyo Rossiya tarkibiga qo'shilgach, 1870-1880-yillarda Amerika upland paxtasini joriy etish dasturi keng yo'lga qo'yildi; A. I. Vilkins 1884 yildan boshlab Turkistonda Amerika navlarini tajribadan o'tkazgan va keyinchalik ularni yetishtirish bo'yicha qo'llanma ham nashr etgan. Shu sababli mahalliy "g'o'za" navlari birdan yo'qolib ketmagan bo'lsa-da, ular bosqichma-bosqich imperiya agrar siyosatining ikkilamchi qatlamiga surildi. Tadqiqotlarda bu almashuv sekin va notekis kechgani, Buxoro va Xivada mahalliy navlar uzoqroq saqlanib qolgan bo'lsa-da, Ferg'ona va boshqa rayonlarda Amerika navlari tezroq ildiz otgani qayd etiladi.

Amerika navlarining kirib kelishi aniq shaxslar va ko'rsatkichlar bilan ochib berilgan: Buxorolik savdogar X. Sayidumarovning Amerika paxta navini Rossiya orqali Buxoroga olib kelgani, Hojiyunusov va Spiridonovlar esa uni Samarqand, Xo'jand va Toshkentga tarqatgani qayd etiladi. Shu matnda 1875-1890-yillarda "King" navidan 113 pud/desyatina, "Onk-balle" navidan 109 pud/desyatina, mahalliy "ko'k chigit" navidan esa 99 pud/desyatina hosil olingani beriladi. Bu raqamlar Amerika navlarining iqtisodiy jozibasini yaqqol ko'rsatadi.

Amerika navlarining muvaffaqiyatli joriy etilishi Turkiston xo'jalik tuzilmasini qayta yo'naltirgan tarixiy burilish bo'ldi. Tadqiqotlarda Rossiya istilosining hal qiluvchi sababi paxta bo'lmagani, lekin 1860-yillardan boshlab paxta imperiya elitalari uchun nihoyatda muhim strategik tovarga aylangani alohida ta'kidlanadi. Markaziy Osiyoda paxta yetishtirish sug'orish bilan uzviy bog'liq bo'lgani sababli paxta maydonlarining kengayishi tabiiy ravishda irrigatsiya tarmoqlarining kengayishini ham talab qildi. Shu bois XIX asr oxiridagi paxtachilik o'sishini faqat qishloq xo'jaligi ko'rsatkichlari bilan emas, balki yer-suv munosabatlarining qayta taqsimlanishi, eksportga yo'naltirilgan ekin tarkibining ustuvorlashuvi va mahalliy xo'jalikning tashqi bozor ehtiyojlariga bo'ysundirilishi bilan birga tahlil qilish lozim.

Aynan shu nuqtada paxtachilik tarixi atrof-muhit tarixi bilan bevosita tutashadi. Chunki Turkistonda paxta yakkahokimligi bir kunda vujudga kelmagan; u mahalliy navlarning bozor talabiga mos emas deb topilishi, Amerika navlarining ustun qo'yilishi, hosildorlik mezonining ekologik moslashuvdan ustun kelishi va sug'oriladigan yerlarning eksportbop ekin foydasiga qayta taqsimlanishi natijasida shakllangan. Demak, paxta yakkahokimligini faqat iqtisodiy hodisa sifatida emas, balki O'zbekiston atrof-muhit holati tarixida keyingi yer degradatsiyasi, suv resurslariga bosim va agrar monokultura uchun zamin yaratgan strukturaviy burilish sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan to'g'riroqdir.

Paxta maydonlarining kengayishi suvga talabni keskin oshirdi. Sug'orish uchun Amudaryo va Sirdaryo resurslarining faol safarbar etilishi Orolga boradigan suv miqdorini kamaytirgan omillardan biri sifatida matnda to'g'ri ko'rsatilgan. Bu jarayon keyinchalik Orol dengizi sathining pasayishi, sho'rlanishning ortishi va mintaqa ekotizimining izdan chiqishiga olib kelgan uzoq muddatli tendensiyaning boshlang'ich bosqichi bo'ldi. Zaharli kimyoviy moddalarning qo'llanilishi va majburiy paxta terimi aholi salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatgani ham qayd etiladi.

Chor ma'muriyatining Turkistondagi agrar siyosati sug'oriladigan yer fondini oziq-ovqat ekinlaridan eksportbop paxtachilik foydasiga qayta taqsimlashga qaratildi. Bu siyosatning mazmuni Rossiya qishloq xo'jaligi vaziri A. V. Krivosheinning mashhur formulasi orqali aniq ifodalangan edi: "Turkistonning har bir ortiqcha puda g'allasi rus va Sibir g'allasiga raqobatdir, har bir puda paxtasi esa Amerika paxtasiga raqobatdir; demak, o'lkaga qimmat bo'lsa ham g'alla olib kelib, sug'oriladigan yerlarni paxtaga bo'shatish ma'qul." Bu fikr tasodifiy mulohaza emas, balki imperiyaning Turkistonni ichki bozor uchun g'alla yetishtiruvchi emas, Rossiya to'qimachilik sanoati uchun xomashyo bazasi sifatida ko'rganini ko'rsatadi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida paxta ekin maydonlarining keskin kengayishi ham shu yo'nalishni tasdiqlaydi: 1888 yilda Turkistonda 68 490 desyatina yerga paxta ekilgan bo'lsa, 1916 yilga kelib bu ko'rsatkich 473 299 desyatina yetgan; ayniqsa Farg'ona viloyatida paxta ayrim davrlarda ekin tarkibining hal qiluvchi qismini egallab, yer tuzilmasini biryoqlama o'zgartirgan. Shu tariqa mustamlaka agrar siyosati yer-suv resurslaridan foydalanish mezonini mahalliy ehtiyoj va ekologik muvozanatdan imperiya bozorining foyda tamoyiliga ko'chirdi.

Paxtachilikning bunday kengayishi mahalliy oziq-ovqat tizimiga bevosita salbiy ta'sir ko'rsatdi. Tadqiqotlarda paxta yetishtirishning o'sishi oziq-ovqat ekinlarining qisqarishi va mintaqaning boshqa hududlardan non hamda oziq-ovqatga qaramligining kuchayishi bilan bog'lanadi; bu holat Turkistonning ichki xo'jalik muvozanatini zaiflashtirdi. Ayrim qishloq va mavzelerde ekin maydonlarining 80-90 foizigacha paxtaga ajratilgani haqidagi ma'lumot uchraydi; bunday raqamni butun o'lka uchun umumlashtirish to'g'ri bo'lmaydi, lekin u ayrim lokal hududlarda monokulturaga keskin og'ish yuz berganini ko'rsatadigan muhim belgi sifatida saqlanishi mumkin. Paxta yakkahokimligi butun Turkistonda bir xil darajada emas, lekin eng avvalo sug'oriladigan vohalarda oziq-ovqat ekinlari ulushining qisqarishi, yem-hashak bazasining torayishi va g'alla ta'minotining tashqi importga bog'lanishini kuchaytirgan. Bu esa agrobiologik xilma-xillikni kamaytirib, keyingi davrlardagi yer degradatsiyasi va suv taqsimotidagi nomutanosiblik uchun tarixiy zamin yaratgan.

Paxta yakkahokimligi dehqon xo'jaliklarini mustahkamlamadi, aksincha ularni kredit, soliq va vositachilik mexanizmlari orqali qaramlashtirdi. Zamonaviy tadqiqotlarda Rossiya ma'muriyati kichik ishlab chiqaruvchilar uchun arzon kredit, transport va sug'orish infratuzilmasini yetarli darajada rivojlantirmagani, paxta xarid qiluvchi firmalar esa hosil hisobiga oldindan qarz berib, dehqonlarni uzluksiz qarzдорlik aylanasiga tortgani ko'rsatiladi. Shu fonda siz yuborgan matndagi ma'lumotlar ayniqsa qimmatlidir: insofsiz soliq yig'uvchilarning belgilanganidan ortiq undiruvlari, qarzni uzolmagan dehqonlarning yer-mulkidan mahrum bo'lishi, mehnat haqining pulda emas, mahsulot ko'rinishida berilishi, aravakash va firmachilar tizimi orqali paxtaning arzon yig'ib olinishi, Toshkentda 1 pud paxtaning qiymati 1,82 tiyin bo'lgan holda dehqonning shu miqdordagi qarzi 2,76 tiyigacha yetgani ekspluatatsiyaning aniq iqtisodiy mexanizmini ochadi. Shu sababli paxtachilikdan olingan asosiy foyda bevosita ishlab chiqaruvchiga emas, balki vositachi savdogarlar, paxta tozalash korxonalar va imperiya sanoat zanjiriga oqib borgan.

Atrof-muhit tarixi nuqtai nazaridan bu jarayonning eng muhim jihati shundaki, ekologik bosim va ijtimoiy zulm bir-biridan ajralmagan. Sug'oriladigan yerlarning paxtaga bo'ysundirilishi suvga talabni oshirdi, yer fondining ekin tarkibini toraytirdi va agrar tizimni bozor narxiga haddan tashqari bog'lab qo'ydi; ayni vaqtda dehqon xo'jaligi qarz, soliq va vositachilik tizimi orqali o'z mehnat mahsulidan tobora uzoqlashtirildi. Shu bois paxta yakkahokimligini faqat iqtisodiy rentabellik masalasi yoki oddiy ekin almashinuvi muammosi sifatida emas, balki Turkistonda ekologik resurslardan foydalanish tartibini o'zgartirgan va mahalliy jamiyatni mustamlaka

bozoriga qaram qilgan ekologik-iqtisodiy mustamlakachilik shakli sifatida talqin qilish to'g'riroq bo'ladi. Bunda bir muhim tuzatish ham zarur: Orolbo'yi inqirozi, kimyoviy yuklama va ommaviy majburiy paxta terimi kabi hodisalar o'zining eng keskin ko'rinishini keyinroq, sovet davrida oldi; chor davri esa bu inqirozlarning to'liq shakllangan bosqichi emas, balki ularning strukturaviy asoslari yaratilgan davr edi.

Paxta maydonlarining kengayishi Turkistonda suv resurslariga bosimni bosqichma-bosqich kuchaytirdi. Chor Rossiyasi davrida sug'oriladigan yerlarni kengaytirish va paxtachilikni eksportga yo'naltirish tendensiyasi shakllangan bo'lsa-da, Amudaryo va Sirdaryo oqimini Orol dengizidan keskin burib yuborgan yirik irrigatsiya siyosati asosan sovet davrida, ayniqsa 1960-yillardan boshlab jadallashdi. Natijada Orol dengiziga quyiladigan suv hajmi keskin kamaydi va bu jarayon dengiz sathining pasayishi, suvning sho'rlanishi, delta ekotizimlarining yemirilishi hamda yangi qurigan tub hududlarda Orolqum cho'lining shakllanishiga olib keldi. Orolning qisqarishining bosh sababi aynan Amudaryo va Sirdaryo suvlarining irrigatsiya, ayniqsa paxtachilik ehtiyojlari uchun burilishi ekani alohida ko'rsatiladi.

Mazkur jarayonning ekologik oqibatlarini faqat suv hajmining kamayishi bilan cheklanib qolmadi. Quruq dengiz tubidan ko'tarilgan tuz va chang oqimlari, shuningdek, uzoq yillar davomida qishloq xo'jaligidan kelib tushgan ifloslantiruvchi qoldiqlar mintaqada tuproq va havo sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Jahon bankining so'nggi materiallarida Aralkum hududidagi yuqori sho'rlik va qishloq xo'jaligi oqimlaridan qolgan toksik qoldiqlar chang bo'ronlarini kuchaytirayotgani, bu holat aholi salomatligi, turmush darajasi va qishloq xo'jaligi mahsuldorligiga zarar yetkazayotgani qayd etiladi. Shuning uchun paxtachilikning suv talabchan modeli O'zbekiston atrof-muhit holati tarixida faqat agrar ixtisoslashuv emas, balki uzoq muddatli ekologik izdan chiqishning asosiy strukturaviy omillaridan biri sifatida baholanishi lozim.

Zaharli kimyoviy moddalarning keng qo'llanilishi va paxta terimida majburiy mehnatning ommalashuvi esa bu jarayonning keyingi, asosan sovet va post-sovet bosqichlariga taalluqlidir. O'zbekiston paxta sektorida tizimli bolalar mehnati va majburiy mehnat uzoq vaqt mavjud bo'lgani, keyingi islohotlar natijasida bu tizim 2020-2021 yillarga kelib tugatilgani qayd etiladi. Demak, chor davri uchun paxtachilikning suv va yer resurslariga bosimni kuchaytirgan boshlang'ich bosqichini, sovet davri uchun esa irrigatsiya ekspansiyasi, agroximik yuklama va majburiy mehnat orqali ekologik hamda ijtimoiy inqirozning keskinlashgan bosqichini farqlab ko'rsatish zarur. Ana shunda paxta yakkahokimligi O'zbekiston atrof-muhit holati tarixida ekologik-iqtisodiy tizimni izdan chiqargan uzoq muddatli tarixiy model sifatida aniqroq ochiladi.

Xulosa. Turkistonda paxtachilik qadimgi sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik va mintaqalararo savdo aloqalari zaminida shakllangan bo'lsa-da, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab u Rossiya imperiyasining mustamlakachilik agrar siyosati ta'sirida mutlaqo yangi mazmun kasb etdi. Amerika fuqarolar urushi davrida jahon paxta bozorida yuzaga kelgan uzilish, Rossiya to'qimachilik sanoatining xomashyo ehtiyoji va imperiyaning Turkistonni tayyor sug'orma agrar makon sifatida baholashi natijasida paxtachilik oddiy xo'jalik tarmog'idan strategik mustamlaka mahsulotiga aylantirildi. Mahalliy paxta navlarining ekologik moslashuvchanligidan ko'ra Amerika navlarining hosildorligi va bozorbopligi ustun qo'yildi, sug'oriladigan yerlar eksportbop paxta foydasiga qayta taqsimlandi, natijada Turkiston agrar tizimi biryoqlama rivojlanish yo'liga burildi. Shu ma'noda paxta yakkahokimligi tabiiy taraqqiyot mahsuli emas, balki imperiya bozorining ehtiyojlariga mos ravishda shakllantirilgan iqtisodiy-siyosiy loyiha bo'lgan.

Mazkur siyosatning oqibatlarini iqtisodiy doira bilan cheklanmagan. Paxta maydonlarining kengayishi oziq-ovqat ekinlari ulushining qisqarishiga, g'alla va yem-hashak ta'minotining zaiflashuviga, dehqon xo'jaliklarining kredit, soliq va vositachilik tizimi orqali qaramlashuviga olib keldi. Sug'oriladigan yerlarning paxtaga bo'ysundirilishi suv resurslariga bosimni kuchaytirdi, yer fondining ekin tarkibini toraytirdi va ekologik muvozanatni bozordagi foyda mezoniga bo'ysundirdi. Shu bois paxta yakkahokimligi Turkistonda ekologik yuk va ijtimoiy zulmning o'zaro bog'liq holda chuqurlashganini ko'rsatadigan tarixiy hodisadir. Bu jarayonning eng keskin ko'rinishlari, jumladan Orolbo'yi inqirozi, agroximik yuklama va ommaviy majburiy

38 mehnat asosan sovet va post-sovet davrlarida kuchaygan bo'lsa-da, ularning strukturaviy asosi aynan chor mustamlakachiligi davrida yaratilgan.

Shunday qilib, Turkistonda paxta yakkahokimligining shakllanishi mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik tarixida uzoq muddatli salbiy oqibatlar tug'dirgan burilish nuqtasi bo'ldi. U mahalliy xo'jalik ehtiyojlariga tayangan ko'p tarmoqli agrar tizimni eksportga qaratilgan monokultur model bilan almashtirdi, yer va suv resurslaridan foydalanish tartibini o'zgartirdi hamda keyingi davrlardagi ekologik tangliklar uchun tarixiy zamin yaratdi. Shu sababli paxta yakkahokimligini O'zbekiston atrof-muhit holati tarixida mustamlakachilikning uzoq muddatli ekologik-iqtisodiy modeli sifatida baholash ilmiy jihatdan to'g'riroqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ataniyazova O.A. Health and ecological consequences of the Aral Sea Crisis – Uzbekistan: The Karakalpak Center for Reproductive Health and Environment, 2003. – P. 1–3.
2. Khalikov B.M. The History of Cotton Farming in Uzbekistan (1860–1930 years). – T.: 2023. – P. 6–9.
3. Normurodov A. XX asrning 40–80-yillarida paxta yakkahokimligi va uning oqibatlari (Surxondaryo viloyati misolida) // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – 3(1). – B. 720.
4. Sog'uniy A. Turkiston qayg'usi. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 1999. – B. 29–30.
5. Usarov U.A. The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – №1–2. – P. 1–2.
6. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida / Tahrir hay'ati: M. Jo'rayev va boshq. – T.: Sharq, 2000. – 565 b.
7. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Xoshimov S., Ubaydullayev O. Vatan tarixi (2-kitob). – Toshkent: Sharq, 2016. – 191 b.
8. Ziyoyev H. Chorizm va paxta yakkahokimligi // Sharq yulduzi. – 1991. – №5.